

Per Storemyr:

KORT BYGNINGSHISTORIE

Til tross for mange skader på arkitekturdetaljer og forandringer gjennom tidligere restaureringer, er Stavanger domkirke et velbevart middelaldersk byggverk. I denne korte oversikten skal vi gå gjennom korets bygnings- og restaureringshistorie fra middelalderen til i dag og søke noen av årsakene til den relativt gode bevaringstilstanden - og til de skadene som faktisk finnes. Oversikten er bygget på Morten Stiges hovedoppgave i kunsthistorie (1997) og tar kun for seg korets eksteriør, siden dette var gjenstand for restaureringen.

Oversikten er delt inn på følgende måte:

- Det middelalderske koret
- Fra middelalderen til 1800-tallet
- Restaureringen i 1867-74
- Restaureringen omkring 1920
- Fischers undersøkelser og restaureringen av sørportalen
- Restaureringen omkring 1986

Ulike bygningsmessige arbeider som utbedring av tak og vannavrenningssystemer blir ikke berørt. Selv om tak og takrenner slett ikke alltid har vært i god stand, er det i dag kun små pro-

Alle bilder og figurer kan
klikkes på for forstørrelse

*Utsnitt av "Bredevannet 1832"
av Hans L. Reusch.
Fra "Stavanger Domkirke i
sentrum" (1988)*

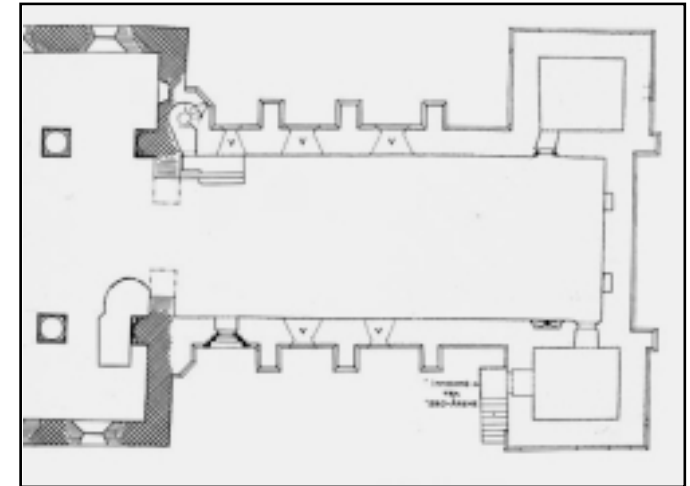
blemer her. Reparasjonsarbeider har også blitt utført i den senere tid.

Det middelalderske koret

Domkirkens tidligere romanske kor ble ersatt av det nåværende gotiske koret etter brannen i 1272. Selv om Fischer (1964) og andre mener man kan finne rester av det romanske koret i de nedre deler av langveggene, argumenterer Morten Stige (1997) for at det gotiske koret er bygget opp fra grunnen av etter at det romanske var revet. Murene hviler på de gamle fundamentene, men det synes altså som om krypt, langvegger, østvegg, tårn og hvelv er bygget i ett byggetrinn som ikke kan ha vart i mer enn 30 år.

Til tross for kontinuitet i byggeprosessen har trolig de opprinnelige planene blitt endret underveis. Vinduene på langveggene har f.eks. blitt hevet ("oppstyltet") ca. 0,6 m og hjørnetårnene mot skipet addert etterhvert (ibid.).

Koret er enskipet og bygget opp med fire travéer i lengderetningen (fem om man inkluderer tårnsidene). De flankerende tårnene danner rammen om østveggen med sitt store grindverksvindu. Sammen danner tårn og vegg Østfronten.

Plan over koret og østre del av skipet. Skraverte murer=romansk murverk, hvite murer=gotisk murverk. Plan etter Fischer (1964)

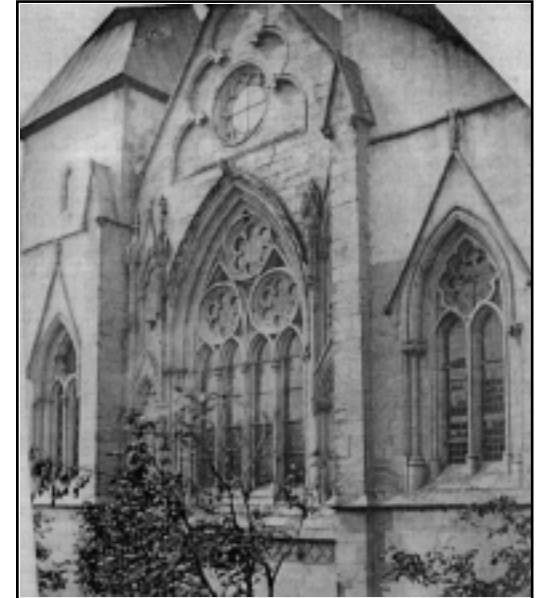
Korets dimensjoner (utvendig):

Lengde: 23 m (N), 23,5 m (S)
Bredde: 11,5 m (målt ved vegglinj)
Bredde med tårn: 20,5 m
Mønehøyde: ca. 19 m

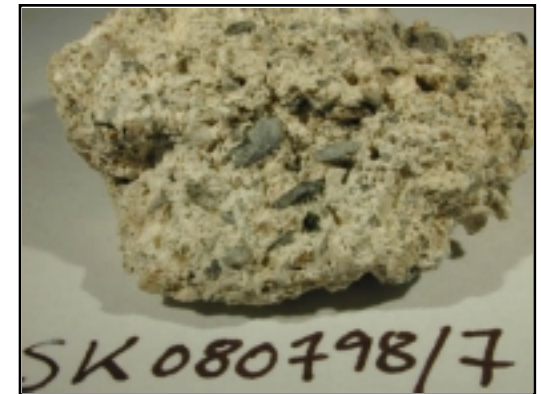
Vi skal ikke gå inn på beskrivelse av i arkitekturdetaljene og stilvariasjoner i disse (se heller Stige 1997), men bare konstatere at koret er svært rikt utsmykket med grindsverksvinduer, bladkapitéler, skulpturnisjer, bladverksfriser, vimperger, fialer og ikke minst skulpterte hoder - hvorav mange er middelalderske. Dessuten finnes den rikt dekorerte sørportalen eller bispeportalen. Som på enhver gotisk bygning er alle disse detaljene svært sårbare overfor forvitring, ikke minst fordi de er eksponerte og bare delvis integrerte i det beskyttende murverket. I middelalderen hadde koret også glassmalerier, men de som finnes i kirken i dag er fra nyere tid. Det finnes ingen spor av de middelalderske glassmaleriene mer.

Stavangerkorets høygotiske (*decorated*) arkitektur, eller "Stavangergotikken" er uten tvil inspirert av engelske forbilder, og i så måte ser det ut til at Englekoret i Lincoln står sentralt. Det finnes ingen direkte paralleller i Norge (ibid.).

Når det gjelder korets materialer (stein, mørtel osv.) er dette beskrevet andre steder på denne CD'en. Til høyre kan man imidlertid se et eksempel på den grove middelalderske kalkmørtelen som er benyttet til fugging.

Østfronten ca. 1865
(Dorothea Arentz)

Typisk, grov middel-
aldersk fugemørtel

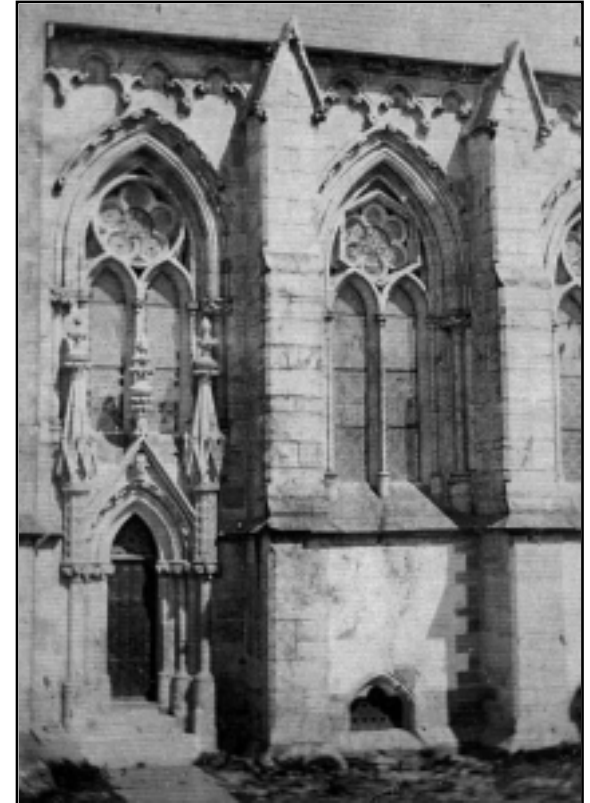
Fra middelalderen til 1800-tallet

Korets interiør gikk gjennom store forandringer fra middelalderen og gjennom århundrene frem til nyere tid (Utne 1988). Dette er egentlig ikke tilfelle med de ytre fasadene. De eneste større forandringene må ha vært gjentatt kalkpussing og kalking av deler av fasadene - i tillegg til de skader som naturlig nok oppsto etterhvert.

Det er høyst sannsynlig at alt bruddsteinsmurverk (tårnene og nedre deler av langveggene) var pusset allerede i middelalderen. Om deler av kvadermurverket og arkitekturdetaljene var kalket og/eller malt vet vi ganske enkelt ikke.

Før restaureringen på 1800-tallet kan det imidlertid se ut som også deler av kvadermurverket var kalket. På fotografiet til høyre er dette vanskelig å bestemme, men på maleriet under går det frem at kvaderstein er hvitmalt over vinduene (sør). Om dette stemmer, faller det sammen med tilsvarende behandling av murverk på f.eks. Nidarosdomen etter Reformasjonen (Storemyr 1997). Bilder og fotos av østveggen før restaureringen viser at kvadermurverket her ikke var kalket.

Over: Sørveggen omkring 1865 (Dorothea Arentz). Under: Er det kalk i de hvite feltene over vinduene? ("Bredevannet 1832" av Hans L. Reusch)

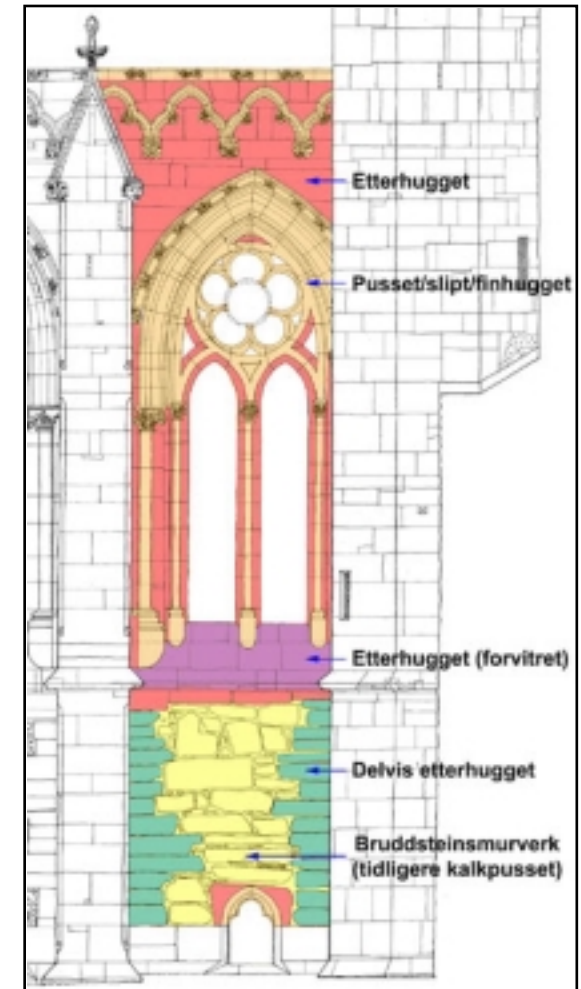
Restaureringen i 1867-74

Restaureringen av hele domkirken mellom 1867 og 1874 er ofte blitt sterkt kritisert. For koret sin del gjelder kritikken spesielt utvidelsen av den smale middelalderske korbuen og den omfattende etterhuggingen av murverket.

I sitt arbeide om korets historie og restaurering, gir Morten Stige (1997) von der Lippe, som var ansvarlig for arbeidene mellom 1866 og 1869, og Knudsen, som restaurerte eksteriøret mellom 1871 og 1874, delvis "oppreisning". Stige mener restaureringen var mer skånsom enn mange tilsvarende arbeider og konkluderer med at "Stavangergotikken ikke er restaurert i stykker".

Etterhuggingen av eksteriørets murverk blir kanskje mer forståelig hvis det virkelig er slik at også en del kvaderstein var kalket før restaureringen (se over). Kalk kan i noen tilfeller være vanskelig å fjerne fra steinflater og kan kreve meisel i tillegg til banking med trehammere. Grunnen til etterhuggingen må ellers være overflateforvitring og et ønske om å skape jevne murverksflater.

På figuren til høyre ser vi et eksempel på hvordan de ulike delene av murverket er behandlet under restaureringen. I

*Skissemessig kart over
behandlingen av murverket
under restaureringen (PS)*

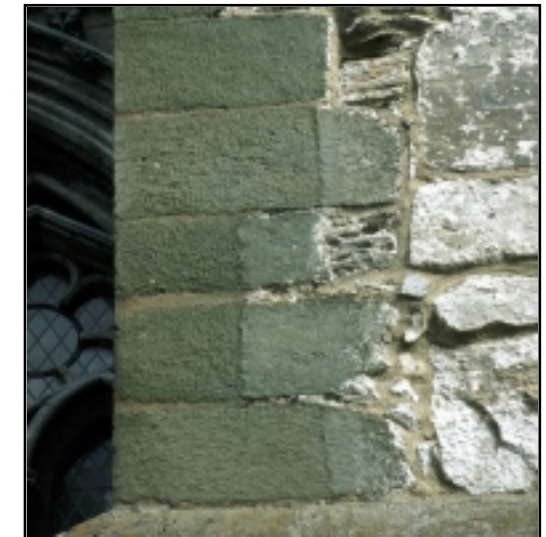
kvaderflatene over vinduets sålbenk er det benyttet en spesiell grov huggeteknikk som tidligere er betegnet som "prikk-hugging". Det er imidlertid vanskelig å tolke huggesporene, som også kan stamme fra tannmeisel-lignende verktøy. Alle buer og ornamenter er behandlet enten med finere etterhugging eller pussing/sliping. Sålbenken selv er også etterhugget, men i dag så slitt i overflaten at det er vanskelig å skjelne sporene. Kvadersteinene under sålbenken er bare delvis etterhugget. Dette skyldes at kalkpussen før restaureringen ikke dekket kvadersteinene helt og at bare den frittliggende steinen ble hugget (se også bilde under til høyre).

Restaureringen av skadde arkitekturdetaljer og skulptur kan faktisk betraktes som mer skånsom enn etterhuggingen av murverket. I det store og hele er arbeidet utført på samme måte som under de tidlige fasene av restaureringen av Nidarosdomen (omkring 1870, se Storemyr 1997): Man har prøvd å beholde så mye som mulig av de middelalderske restene og felt inn og tilpasset klebersteinsbiter der fragmenter manglet eller var sterkt forvitret. I en del - men ikke mange - tilfeller har man også skiftet ut hele ornament- og skulpturdetaljer (se også Stige 1997).

Det skal påpekes at mange innfelte biter, spesielt i kvaderstein og profiler, kan være satt inn allerede i middelalderen. Under

Grov etterhugging av kvaderflater

Etterhugging av hjørnekvadre på søndre tårn

hugging av stein er det ikke sjelden at et hjørne eller en utstående del går i stykker. I stedet for å hugge en helt ny detalj, reparerte man ofte det skadde området.

En restaureringsmetode skiller seg sterkt fra hva som ble benyttet under Nidarosdomens tidlige restaurering, nemlig den omfattende bruken av jerndybler for å feste innfelte biter eller styrke oppsprukkede, gamle detaljer. Dette må være gjort i beste hensikt, som på et utall av andre historiske bygninger i Europa, men uten at man helt tok hensyn til at jern ruster og sprenger stein etter noen få år eller tiår. Vi vet ikke om det ble benyttet jerndybler på Stavanger domkirke i middelalderen eller i perioden etter Reformasjonen.

Restaureringen av korets eksteriør omfattet også pussing av bruddsteinsmurverk, samt reparasjon av fuger med hva som tolkes som kalksementmørtel med mye og relativt fint tilslag. Dette har i noen få tilfeller skapt forvitningsproblemer fordi fukt som har funnet veien inn i murverket ikke lett har kunnet komme ut igjen - noe som skyldes sementens "tetthet".

*Over: Typisk skade som følge av rustende jerndybler (fra sørveggen).
Under: Østfronten i 1890 (Foto: Carl Jacobsen)*

Restaureringen omkring 1920

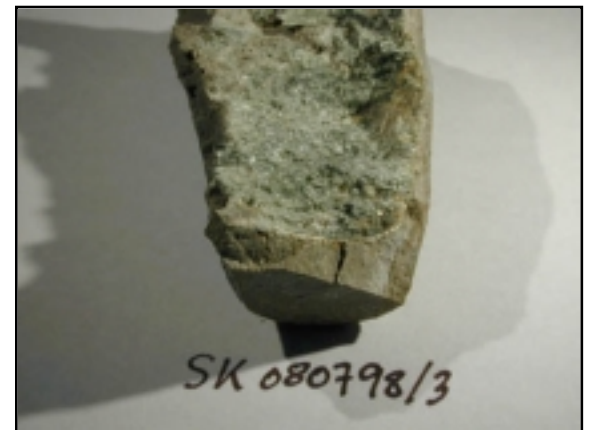
Knappt 50 år etter hovedrestaureringen var det på'n igjen. På dette tidspunktet var tydeligvis flere detaljer så skadet av rustende dybler at man fant det nødvendig å reparere nesten alle fialer og en mengde annet.

Restaureringen omkring 1920 er lett å kjenne igjen på alle kobberklemmer og kobberdybler som ble benyttet til å holde stein sammen. Dessuten ble det benyttet en steintype (Bjørnåkleber fra Mosjøen) som er lett gjenkjennelig og en tett, relativt myk sementmørtel man ikke kan ta feil av. Inngrepene ble også godt dokumentert med f.eks. store tegninger av hver fial på østveggen (Stinius Fredriksen, Riksantikvarens arkiv).

Generelt må man også betegne restaureringen i 1920 som relativt skånsom. Som omkring 1870 virker det som om gammel og god stein i ellers forvitrede detaljer ble gjenbrukt i f.eks. de "nye" fialene. Ser man bort fra Bjørnåkleber som forvitrer raskt, har tiltakene utført i 1920 holdt seg temmelig bra, selv om det er mange eksempler på oppsprekking, delvis som følge av kobberdyblene.

Over: Fial (korsblomst) fra østveggen med kobberklemmer.

Under: Finkornet sement med lite tilslag benyttet til reparasjoner i 1920

Fischers undersøkelser og restaurering av sørportalen

Gerhard Fischer kom inn i arbeidet med Stavanger domkirke omkring 1940. Han utførte oppmålinger av kirken, fotodokumentasjon og var også ansvarlig for avhugging av pussen på bruddsteinsmurverket (se også Stige 1997). Arbeidet dannet grunnlaget for monografien "Domkirken i Stavanger" (1964).

Hvorvidt Fischer også var ansvarlig for restaureringen av Sørportalen, har vi ikke helt klart å bringe på det rene. I følge Stige (1997) ble iallefall hodet i gavlen (samt omgivende dekkstein) skiftet ut i 1957 med en rekonstruksjon i Bjørnåkleber. Omkring denne tiden ser det også ut til at en del skadde detaljer ble rekonstruert med sementbasert materiale.

1940

1940

1996

Hodet i portalgavlen ble skiftet ut i 1957. På denne tiden virker det også som flere ornamentdetaljer på sørveggen ble reparert/-rekonstruert med sementbasert materiale, f.eks. de nederste bladverket på Ø-siden av portalen
Historiske fotos fra Fischer.

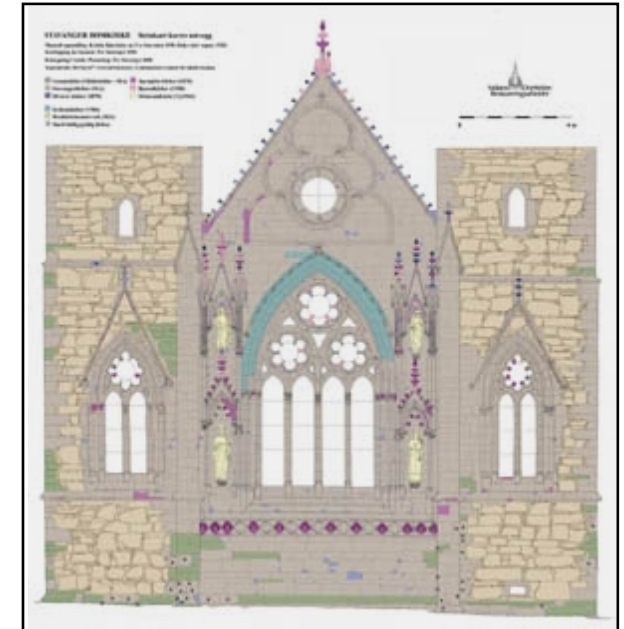
Restaureringen omkring 1986

På 1980-tallet ble den store vindusbuen på østveggen ansett for å være i dårlig stand. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider fikk derfor oppdraget med å skifte ut hele buen med ny stein (Kviknekleber). Restaureringen ble utført omkring 1986 og omfattet også utskiftning av en fial (toppblomst) på sørveggen.

I ettertid må man si at utskiftningen av buen var et temmelig hardhendt tiltak. Vel var tilstanden til murverk og enkelte stein relativt dårlig, men dette kan trolig ikke rettferdiggjøre at alt ble skiftet ut.

Man kan med noen rett hevde at denne restaureringen er den mest hardhendte og omfattende som har blitt utført på korets *eksteriør* i de 700 år som har gått siden bygningen sto ferdig. Dette er fordi man skiftet alt og ikke benyttet seg av tradisjonelle "lappeteknikker" - representert ved f.eks. metodene til von der Lippe og Knudsen.

Vi skal andre steder på denne CD'en se at restaureringen 1997-99, som her blir dokumentert, i prinsippet er en tilbakevending til de idéer von der Lippe og Knudsen hadde i andre halvdel av 1800-tallet.

Steinkart for Østfronten utarbeidet i foreliggende prosjekt. Vi ser restaureringen av vindusbuen fra 1986 markert med blått.

Lignende steinkart er utarbeidet også for nord- og sørveggen og kan også ses som et bidrag til bygnings- og restaureringshistorien, i det alle stein har sine klart definerte bruksperioder

Litteraturreferanser

Fischer, G (1964): *Domkirken i Stavanger*, Oslo.

Johnsen, B W et.al (red.) (1988): *Stavanger Domkirke i sentrum*. Stavanger.

Stige, M (1997): *Stavangerkorets utvidelse og innflydelse*. Hovedfagsoppgave i Kunsthistorie, Universitetet i Oslo.

Storemyr, P (1997a): *The Stones of Nidaros. An Applied Weathering Study of Europe's Northernmost Medieval Cathedral*. Dr.ing.-avhandling, Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet, 92.

Utne, B S (1988): Byen og kirken - Stavanger Domkirke gjennom 900 år. I: Johnsen, B W et.al (red.): *Stavanger Domkirke i sentrum*. Stavanger